

*Н.О. Мех
(м. Київ)*

ВПЛИВ «ФІЛОСОФІЇ МОВИ» О.О. ПОТЕБНІ НА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ кінця ХІХ–ХХ ст.

У статті висвітлюється лінгвофілософське вчення О.О. Потебні, його «філософія мови» в контексті вітчизняної та світової гуманітарної науки кінця ХІХ–ХХ ст. Акцентується увага на його концепції сутності природи живої людської мови.

Ключові слова: *мова, думка, філософія мови, лінгвофілософія, дух та історія народу.*

Із другої половини ХІХ ст. в Україні все сильніше починає відчуватися вплив західних ідей, зокрема, Канта, Фіхте, Шеллінга. Доступними стають роботи В. Гумбольдта, які мали вирішальне значення для формування наукових поглядів О. Потебні. Він вивчає романтичну систему В. Гумбольдта, асоціативну психологію І. Гербарта, Г. Лотце, психологічне мовознавство Г. Штейнталя, об'єднує їх, і це дозволило виступити йому фундатором нового напрямку в мовознавчій науці.

Глибоке й зацікавлене вивчення й осмислення вищезазначених теоретичних джерел забезпечило формування і майбутній розвиток особливих поглядів ученого, що тим чи іншим чином позначилися на висунуті й розв'язанні ряду філософських та естетичних проблем.

Важливою ланкою в розвитку української науки була «філософія мови» Олександра Потебні. Свої наукові дослідження він розпочав із відповідей на питання, які свого часу були порушені в німецькій філософії та мовознавстві, — про зв'язок мови і мислення. Всебічний і конструктивний розгляд цих положень неминуче підводить у свою чергу до розв'язання питань щодо походження мови, до констатації того, що спроба усвідомити початок людської мови неможлива без з'ясування значення слова для думки і рівня його взаємозв'язку і взаємозалежності як із духовним життям взагалі, так і нації зокрема. Він прагнув з'ясувати механізм об'єктивування чуттєвих знань даних індивідуального психічного життя як процесу послідовних форм людського пізнання.

О. Потебня на українському ментальному ґрунті творчо розвинув деякі оригінальні ідеї В. Гумбольдта, тісно пов'язаного у своїй творчості з філософськими ідеями німецького романтизму. Якщо В. Гумбольдт доводить тотожність мови і духу — «без мови нема духу і, навпаки, без духу нема

мови», то український учений пішов значно далі, стверджуючи, що «царина мови далеко не збігається з цариною думки. В середині людського розвитку думка може бути пов'язана зі словом, але на початку вона, певно, ще не доросла до нього, а на вищому ступені абстрактності покидає його, як те, що не задовольняє її вимог». Слово необхідне для втілення нижчих форм думки в поняття. За допомогою слова «вперше людина творить свою думку». Відповідно мова — засіб не вираження вже готової думки, а створення її. Мова є необхідне доповнює вдосконалення мислення «духу без мови не буває, бо витворюється він за допомогою мови, і мова в цьому є перша за часом подія»¹. Мова, за Потебнею, є «процесом постійно триваючого творчого зусилля духу (і в цьому плані вона ніколи не завершується, не «застигає» як готовий результат).

Саме слово у процесі спілкування виявляється «місцем збігу» думок того, хто говорить, і того, до кого мова звернена, тобто «розуміння» (і сам інтерсуб'єктивний контакт) реалізується в слові»². Саме у слові ми не тільки розуміємо іншого, але й остаточно самих себе. Одним із центральних пунктів концепції О. Потебні є дослідження мовних категорій («мова», «слово», «думка» тощо) у контексті таких соціокультурних категорій, як «народ», «нація» та ін. Серед багатьох ознак народу (суспільна територія, єдність побуту, звичаїв і т. ін.) як основну О. Потебня виділяє «мовну єдність», всі інші в певному розумінні є похідними від неї.

«Мова, — наголошує О. Потебня, — є не тільки одна з стихій народності, але й найбільш досконала її подоба. Як немислима точка зору, з якої було б видно всі сторони речі, як у слові неможливе уявлення, що виключало б можливість іншого уявлення, так неможливою є всеохоплююча, безумовно, найкраща народність. Якби об'єднання людства за мовою й узагалі за народністю було б можливим, це було б смертельним для загальнолюдської мислі, як заміна багатьох відчуттів одним, хоча б це одне було б не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди; для народності — інші народності»³.

О. Потебня розглядав мову в тісному зв'язку з історією народу і еволюцією людської думки. У його вченні історія людської мови є історією людської свідомості, а порівняльний аналіз у поясненні фактів розвитку мовної свідомості допоміг йому показати, як вона неоднаково виявляється в різних народів.

Єдність спілкування визначається єдністю мови. «Правильна, єдина прикмета, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, незамінна нічим і неодмінна умова існування народу є єдність мови... Вона є інструментом свідомості й елементарної обробки думки, і, як інструмент, зумовлює прийоми розумової праці... Тому народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися»⁴.

О. Потебня про сутність живої людської мови. Попри активну увагу до наукової творчості О. Потебні, його концепція сутності природи живої людської мови значною мірою все ще не оцінена, не пояснена. Існують різні погляди щодо осмислення положень теорії мови О. Потебні. Його вважають лише інтерпретатором В. фон Гумбольдта з кореляцією на час і східнослов'янські мотиви, так і дослідником із принципово іншим, ніж у німецького вченого, містико-теологічним та глибоко динамічним баченням божественно-людської сутності мови. Так, Ф. Бацевич у своїй праці «Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень» відзначає, що «загалом поділяючи погляди В. фон Гумбольдта, за якими мова і духовна сутність людини нерозривно пов'язані, Потебня вважав його ідею про тотожність мови і духу народу логічно суперечливою. Він приймає іншу думку німецького вченого, зокрема, про те, що мова зароджується у таких глибинах людства, що її ніяк не можна вважати витвором народів⁵». Кожен із учених розуміє «неможливість редукування сутності мови тільки до людського чинника. Для обох учених поза людською сутністю мови залишається якийсь важковловимий, складноформульований “позалюдський залишок”. Однак, на відміну від Гумбольдта, Потебня сміливо формулює тезу про вищу сутність мови як відображення Божественного Логоса [підкресл. нами. — *Н.М.*]. На його думку, оскільки мова не може виводитись із народного духу, то, очевидно, і мова, і дух повинні мати вище начало, вищу внутрішню єдність⁶».

Зусилля В. Гумбольдта утримати не тільки для практики, а й для теорії людське походження і розуміння сутності мови є марними, на думку Потебні, оскільки неможливо в людському дусі, з якого німецький вчений виводить мову, уявити нічого вищого від нього самого, нічого такого, з чого б поряд могли впливати мова і духовні особливості народу. І звідси постає, — наголошує Ф. Бацевич, — найважливіший для всієї концепції О. Потебні «цілком логічний (стосовно попередніх аргументів) висновок про те, що мова є справою божественною [підкресл. нами. — *Н.М.*], причому не в тому сенсі, в якому можуть бути названі божественними всі витвори, які неодмінно виникають із властивостей людського духу (наприклад, поезія): мові немає нічого рівного, окрім самого духу; разом з духом вона сягає Божественного начала⁷».

О. Потебня, як відзначає Л. Филипович, вирізняє два основні напрями у вирішенні проблеми появи мови взагалі — теорію божественного походження мови та теорію природного виникнення її. На його думку, перша є однією з найбільш ранніх концепцій. О. Потебня вичленовує два різновиди цієї теорії:

- 1) Бог в образі людини був учителем перших людей;
- 2) мова відкрилася першим людям через їх власну природу. Перший різновид, на думку вченого, містить у собі внутрішню суперечність, що робить теорію бездоказовою. Концепція виходить із того, що Бог говорив, а

люди розуміли Його. Але ж, зауважує О. Потебня, люди могли розуміти цю мову лише за тієї умови, коли б вони або знали її, або ж могли створити власними силами.

Другий різновид теорії божественного походження мови має у О. Потебні дві форми:

1) Бог заклав в природу людини здатність до створення мови, розвиток якої відбувається за природними законами. Але ж тоді, підкреслює мислитель, мова є продукт людини, а не дарунок Бога;

2) мова безпосередньо дана людині невідомими божественними силами⁸.

У такому разі, пише вчений, «мудрість дарована колись людині без всяких зусиль з її боку, а водночас і невід'ємні від неї високі якості мови могли тільки забуватися і розгублюватися в наступних мандруваннях людини по земній юдолі. Історія мови повинна бути історією її падіння». І далі. Якщо мова, яка була надихана людині Божеством, менш досконала, ніж мова людей, яким дана свобода помилитися згідно з їх природою, то «роль, яка відводиться Божеству в сотворенні мови, бліда в порівнянні з участю людини, що не може бути узгоджена з чистотою релігійних вірувань»⁹.

Вживання термінів «еманація», «витікання», певні акценти та контекст праць О. Потебні свідчать про його тяжіння до неоплатоністичного і разом із тим глибоко містико-теологічного еманацийно-енергетейного розуміння сутності мови. Основою динамічного, еманацийно-енергетейного розуміння природи мови було вчення отців церкви про божественні енергії. Ще видатний візантійський теолог, богослов Григорій Палама у середині XIV ст. найбільш точно сформулював це вчення. Він відзначав одночасну можливість особистісного спілкування з Богом та непізнаваність Його сутності. «Творець виявляється у всьому, але не сутнісно, а своїми енергіями, динамічно. Людина ж, завдяки цим енергіям, прилучається до непізнаваного у своїй сутності Бога і з ним спілкується.

У цьому процесі особистісного спілкування, злиття, теозису слово є одним із проявів енергетейної еманачії Творця. У кожному вимовленому слові, у кожному написаному знаку символічно перебуває і нагадує про себе людському духу таїна Боговтілення. Для лінгвофілософської думки східних слов'ян, яка багато в чому ґрунтувалася на постулатах віровчення східної церкви, початком містичного руху до Бога, наближення до Нього було людське слово. Процес теозису виглядав так: «слово (людське — слово-Логос (Божественне))».

Використання О. Потебнею термінів «еманація», «витікання енергії» є свідченням впливу неоплатоністичних ідей, еманацийно-енергетейного розуміння сутності мови як ілюмінативного відображення сутності вічного Логоса, притаманних лінгвофілософській традиції східних слов'ян¹⁰.

О. Потебня вважав народи насамперед цілісними «духовними одиницями», а особливий «склад» мислення та внутрішні духовні особливості

народу — його визначальними прикметами. Р. Кісь відзначає, що спираючись на В. Гумбольдта, вчений розглядав мову не лише як засіб вираження чи оформлення думки, але й «як активний чинник формування думки, вибудови, конструювання духовного світу людини. [...] гумбольдтіанське уявлення про мову як орган, що творить мислення і становить “проміжний світ”. Людина не тільки витворює мову, але й актом мовотворення віддає себе у владу мови. Вона, описуючи коло докруги народу, вибудовуючи мовний світ, який не тільки опосередковує сприймання, розуміння і мислення, але й певним чином структурує і видозмінює усі ці процеси, — у кожному мовно-національному колі по-своєму, є знаряддям чи засобом, а навіть більше — самостійним фактором націєтворення, у тому числі й культуротворення). Мова орієнтує і спрямовує думку, виражає цінності й ідеали, наприклад, етичні, естетичні, чи у дуже специфічний спосіб (різний — у різних мов) “перекодовує” їх в інтеріорний план нашої психіки, у вельми питомий спосіб — притаманний саме їй, а не іншій мові, розкриває глибинний сенс цих цінностей, норм, ідеалів, — сенс, засадничо неперекладний іншою мовою»¹¹.

О. Потебня спирався саме на гумбольдтіанську візію «духу народу» як дійово-креативне начало, коли писав про особливі «прикмети складу думки, що характеризують народ». Він вважав вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, щонайвищим завданням мовознавства [«Мысль и язык»].

Отже, лінгвофілософська концепція О. Потебні в цілому мала значний вплив на розвиток вітчизняної та світової гуманітарної науки кінця XIX–XX ст. Він є одним із попередників сучасної психолінгвістики та теорії мовної діяльності, а його твердження про те, що *мовець не перекладає думки зі своєї голови в голову слухача, а лише збуджує його когнітивну сферу, дає поштовх для творення ним власних думок, внутрішніх смислів* [виділено нами. — Н.М.], стало хрестоматійним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ Шаров І.Ф. 100 видатних імен України / Шаров І.Ф. — К., 1999. — С. 331.
² Філософія. Курс лекцій: навч. посіб. / Бичко І.В. та ін. — К.: Либідь, 1994. — С. 285.
³ Потебня А.А. Эстетика и поэтика / Потебня А.А. — М., 1976. — С. 229.
⁴ Потебня А.А. Полное собрание сочинений / Потебня А.А. — Одесса, 1922. — Т. 1. — С. 222.
⁵ Бацевич Ф.С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень: підручник / Бацевич Ф.С. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — С. 197.
⁶ Там само.
⁷ Там само.

⁸ *Филипович Л.* Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л. Филипович. — К.: Світ Знань, 2000. — С. 274.

⁹ *Потебня А.А.* Эстетика и поэтика. — С. 41.

¹⁰ *Бацевич Ф.С.* Вказ. праця. — С. 199.

¹¹ *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. — Львів: Літопис, 2002. — С. 100–101.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2015 р.

Н.А. Мех

**ВЛИЯНИЕ «ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА» А.А. ПОТЕБНИ НА РАЗВИТИЕ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ конца XIX–XX вв.**

В статье освещается лингвофилософских учение А.А. Потебни, его «философия языка» в контексте отечественной и мировой гуманитарной науки конца XIX–XX вв. Акцентируется внимание на его концепции сущности природы живой человеческой речи.

Ключевые слова: *речь, мысль, философия языка, лингвофилософия, дух и история народа.*

N.O. Mekh

**THE IMPACT OF THE «PHILOSOPHY OF LANGUAGE» A. POTEBNI THE
DEVELOPMENT OF NATIONAL HUMANITIES to. XIX–XX centuries**

The article highlights the teachings of linguophilosophical A. Potebni his «philosophy of language» in the context of national and world humanities to. XIX–XX centuries. Attention is focused on his concept of the nature of live nature of human language.

Keywords: *language, thought, philosophy of language, linhvofilosoftiya, spirit and history of the people.*